УДК 81'28

О.Р. Хисамов

ИДЕЛ-УРАЛ ҺӘМ СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТЕЛ ҺӘМ ЭТНИК БЕРДӘМЛЕГЕНЕҢ ЭКСТРА- ҺӘМ ИНТРАЛИНГВИСТИК АСПЕКТЛАРЫ

Татары, второй по количеству народ в Российской Федерации, расселены по всей территории страны. В Западной Сибири в основном распространён восточный диалект татарского языка. Однако здесь также имеются населённые пункты носителей среднего и западного диалектов, которые вместе с местными представителями татарского народа образуют единую языковую и этническую общность. В статье автором раскрываются экстра- и интралингвистические аспекты ее формирования.

Ключевые слова: татары, сибирские татары, волго-уральские татары, татарский язык, восточный диалект татарского языка, топонимия.

Tatars, the second largest people in the Russian Federation, are settled throughout the country. The eastern dialect of the Tatar language is mainly widespread in Western Siberia. However, there are also settlements of speakers of the middle and Western dialects, which, together with local representatives of the Tatar people, form a single linguistic and ethnic community. In the article, the author reveals the extra- and intralinguistic aspects of its formation.

Keywords: Tatars, Siberian Tatars, Volga-Ural Tatars, Tatar language, eastern dialect of the Tatar language, toponymy.

Татарлар – Россиядәге бай мәдәни һәм тарихи мираска ия булган иң күпсанлы халыкларның берсе. Алар яшәгән торак пунктлар көнбатышта Рязань һәм Тамбов өлкәләреннән алып көнчыгышта Кемерово өлкәсенә һәм Красноярск краена кадәр, төньякта Вилюй елгасыннан алып көньякта Әстерхан өлкәсенә кадәр урнашкан.

Көнбатыш Себер территориясендә, нигездә, татар теленең көнчыгыш диалекты таралган. Шул ук вакытта биредә урта һәм көнбатыш диалект вәкилләре гомер иткән авыллар да бар.

Көнчыгыш диалект вәкилләре яки Себер татарлары Көнбатыш Себернең абориген халкы саналалар. Аларның әлеге җирләрдә таралып урнашуы күп гасырлык этногенетик һәм миграцион процессларның нәтиҗәсе булып тора. Төрле тарихи чорларда Казан татарлары да Көнбатыш Себергә күпләп күчеп килгәннәр, җирле халык белән катнашканнар һәм алар белән бергә бердәм рухи-мәдәни мохит тудырып, татар милләтен формалаштырганнар.

Себер татарлары теленең үзенчәлекләрен өйрәнү чагыштырмача күптән башлана. 1801 елда И. Гиганов татар теленең беренче грамматикасын бастырып чыгара, ул нәкъ менә Себер татарлары диалектларын анализлауга багышлана [Гиганов, 1801]. Алга таба бу эшне

Н.Б. Атнометов дәвам итә. 1802 елда аның «Букварь татарского и арабского письма с приложением слов со знаками, показывающими их выговор» исемле хезмәте дөнья күрә [Атнометов, 1802].

Себер татарлары сөйләшләрен фәнни яктан беренче булып В.В. Радлов өйрәнә. Ул аларга караган текст материалларын бастыра, үзенең «Сравнительная грамматика северных тюркских языков» хезмәтендә диалектның фонетик үзенчәлекләрен анализлый. Галим шулай ук Себер татарларының этник составына да игътибар итә. В.В. Радлов тарафыннан бастырылган материаллар алга таба төрки телләр өлкәсендәге бик күп тикшеренүләргә этәргеч бирә. Алга таба Себер татарлары сөйләшләренең фонетик үзенчәлекләрен өйрәнүгә В.А. Богородицкий да зур өлеш кертә.

Татар теленең көнчыгыш диалектын җитди һәм системалы рәвештә өйрәнү совет чорында башлана. Әлеге өлкәдә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты, Казан дәүләт университеты, Төмән дәүләт университеты һәм Тубыл дәүләт педагогика институты галимнәре зур көч куялар. Мәсәлән, 1939 елда Казанда Тел, әдәбият һәм тарих институты булдырыла, ә инде 1940 елда Институт тарафыннан Көнбатыш Себергә, бараба татарлары яшәгән җирләргә беренче фәнни экспедиция оештырыла.

1950 еллар башында Себер татарлары сөйләшләрен Ленинград һәм Мәскәү дәүләт университетларында, шулай ук Томск педагогика институтында өйрәнә башлыйлар. Тикшеренүләр Казанда да дәвам итә, ә 1950 елларның ахырында Тубыл дәүләт педагогика институтында аерым хезмәтләр дөнья күрә. Бу чорда А.П. Дульзон, Л.В. Дмитриева, Г.Х. Әхәтов һәм Д.Г. Тумашева кебек галимнәрнең эшләре игътибарны җәлеп итә.

Алга таба татар теленең көнчыгыш диалектын өйрәнүгә Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Ф.Ю. Йосыпов, Г.М. Сөнгатов, З.Р. Садыкова, Г.Ч. Фәйзуллина, Х.Ч. Алишина, Р.С. Барсукова һ. б. галимнәр үз өлешләрен кертәләр. Алар фәнни экспедицияләр составында Көнбатыш Себергә кабат-кабат барып, беренче чиратта «Программа» (1959) нигезендә материаллар җыялар һәм «Татар халык диалектлары атласы»н төзүдә катнашалар.

Себер татар топонимиясе буенча тикшеренүләр Н.К. Фролов, Т.А. Баранова, М.А. Сәгыйдуллин, Н.В. Хромова (Лабунец) хезмәтләрендә чагылыш таба. Ә Х.Ч. Алишина һәм аның күпсанлы шәкертләренең хезмәтләре бу өлкәдә зур казаныш булып тора.

Алга таба Себер татарларының фольклорын һәм диалектларын тикшерүдә Себердән чыккан татар галимнәренең – Х.Я. Ярми (Ярмөхәммәтов), Ф.И. Урманчеев, Д.Г. Тумашева, Ф.В. Әхмәтова, Х.Х. Гатина кебек фольклорчы һәм диалектологларның эшчәнлеген аерым билгеләп үтәргә кирәк. Алар, җирле сөйләшләр вәкилләре буларак, татар теленең көнчыгыш диалектын камил белгән хәлдә, Себер татарларының сөйләш һәм фольклор үрнәкләрен җыю һәм фәнни яктан өйрәнү буенча зур эш башкаралар.

2009 елдан Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты татарлар күпләп яшәгән төбәкләргә, шул исәптән Себергә дә, комплекслы фәнни экспедицияләр үткәреп килә. 2014 елдан башлап Институт галимнәре әлеге чаралар кысаларында Курган, Омск, Новосибирск, Томск, Иркутск, Төмән, Кемерово өлкәләрендәге һәм Красноярск краендагы татар авылларында булдылар. Нәтиҗәдә тарих, диалектология, фольклор һәм сәнгать юнәлешләре буенча гаять бай материал тупланды.

Идел-Урал һәм Себер татарларының тел берлеге әлеге халыкларның этник мәдәниятенең иң кызыклы аспектларының берсе санала. Татар теле төрки телләр гаиләсенә керә һәм күпсанлы сөйләшләрне үз эченә алган өч диалекттан оеша. Аерым фонетик, морфологик, лексик үзенчәлекләргә ия булуга карамастан, алар үзләренең төп уртак билгеләре белән үзара тыгыз бәйләнештә яшиләр һәм бердәм татар теленең җирле төрләре булып торалар. Диалектлар һәм сөйләшләрнең әлеге бердәмлеге уртак грамматик структурага һәм лексик фондка нигезләнә.

Һәр телнең төш һәм периферик берәмлекләре була. Төш берәмлекләр – барлык диалектлар өчен дә мәҗбүри булган, телнең бөтенлеген тәшкил иткән төп берәмлекләр. Шул ук вакытта тел системасында диалекттан диалектка аерылып торган периферик берәмлекләр дә урын ала. Аларның барлыкка килүе төрле факторлар белән бәйләнгән. Биредә, аерым җирлектә яшәү шартларын (мәсәлән, Идел буенда һәм Себердә табигать, флора һәм фауна берникадәр дәрәҗәдә аерыла, бу үз чиратында кешеләрнең тормыш-көнкүрешендә дә чагылыш таба), төрле тел группаларына караган күрше халыкларның йогынтысын, тарихи үсеш үзенчәлекләрен һ.б. атап китәргә мөмкин. Шул рәвешле, периферик берәмлекләр телнең килеп чыгышын билгеләүдә мөһим роль уйнамыйлар һәм тел берәмлекләренең гомуми санына мөнәсәбәттә ул кадәр күпсанлы түгелләр.

Урта гасырларда ук формалаша башлаган татар әдәби теле җирле диалектларны һәм сөйләшләрне үзара бәйләп торучы бер бохра ролен үти. Мәгълүм булганча, ул милли телнең диалектлардан өстен, нормага салынган, күптөрле функцияләр башкара торган, стилистик яктан дифференциацияләнгән һәм югары социаль дәрәҗәгә ия булган ассистемасын тәшкил итә. Диалектлардан аермалы буларак, әдәби тел һәм язма, һәм сөйләмә формаларда хәрәкәт итә. Ул – гомумхалык теленең иң югары үсешкә ирешкән, аңлы рәвештә эшкәртелә торган, иҗтимагый тормышның мәдәният, фән, сәясәт, сәнгать, эш башкару, канун чыгару өлкәләрендә, милләтара һәм рәсми булмаган аралашуда һәм, әлбәттә, мәгариф системасында кулланыла торган формасы. Әдәби тел татар халкының барлык вәкилләре өчен мәҗбүри һәм билгеле бер диалектка гына карамый, ул гомумхалык казанышы булып тора.

Биредә тел белгече өчен гадәти булган әйберләрне янәдән ассызыклап үтү мөһим, чөнки бүгенге көндә милли тел, әдәби тел,

диалектлар теле кебек төшенчәләр хәтта белгечләр аңында да шактый буталчык халәттә яшиләр һәм үзләренең чын мәгънәләрен югалта баралар.

Үз вакытында төрки телләр белгече А.Н. Самойлович, тел материалларына таянып, «Ука-Идел-Кама-Тубыл мәдәни-географик районы»ның булганлыгы турында гипотеза тәкъдим итә [Самойлович, 1927, с. 210–217]. Галимнең позициясе татар диалектологларының эзләнүләре белән дә ныгытыла. Нәтиҗәдә, 1930 еллар ахырында Себер татарларының тел ягыннан Идел-Урал татарлары белән бергә татар теленең көнчыгыш диалекты буларак бердәм диалект системасына керүе турындагы нигезләмә формалаштырыла. Алга таба Д.Г. Тумашева хезмәтләрендә әлеге проблема тагын да җентекле эшләнә. Аерым алганда, ул Себер татарлары теле турында бары тик тарихи аспектта гына фикер йөртергә мөмкин булуын, ә Себер татарлары таралып урнашкан территорияләрдә формалашкан тубыл-иртеш, бараба һәм том диалектларының хәзерге торышта татар теле диалектлары системасында аның көнчыгыш яки Себер диалектлары буларак каралырга тиешлеген ассызыклый [Тумашева, 1977, с. 275].

Бу мәгълүматларны безнең тарафтан Көнбатыш Себернең төрки-татар топонимик лексикасы өлкәсендә алып барылган тикшеренүләр дә раслый. 3000 нән артык топонимны һәм 1000 географик терминны өйрәнеп, без, регион һәртөрле кардәш һәм кардәш булмаган телләрнең үзара керешү зонасы булса да, җирле топонимик фондның нигезен төрки-татар асыллы географик терминнар тәшкил итә, ә төп нигез терминнар татар теленең барлык диалектлары өчен уртак булып торалар, дигән фикергә килдек. Җирле татар асыллы географик терминологиянең төш өлешен татар халкының барлык вәкилләренә дә аңлаешлы булган һәм алар яшәгән барлык ареалларда да таралган *йылга, күл, кыр, йул, басу, бүләк, сийарат, болын, кичү, куак, авыл, карагай, имәнлек, кайынлык* кебек лексемалар формалаштыра.

Шул рәвешле, татар теленең Себер диалектларына һәм экспедиция материалларына кыскача анализ ясау гына да аларның үсешендә татар әдәби теленең зур роль уйнаганлыгын күрсәтә. Аларербөтен буларак нәкъ менә татар милләте һәм татар милли әдәби теле формалашкан чорда үзара консолидацияләнәләр [Тумашева, 1977, с. 266]. Күпсанлы периферик берәмлекләр булуга карамастан, җирле сөйләшләрнең төш берәмлекләре башка диалектлар һәм әдәби тел белән тотрыклы уртаклык күрсәтәләр.

1870 еллар башында, ягъни татарлар милләт буларак яңа оеша башлаган чорда, В.В. Радлов тарафыннан тупланган һәм Себер татарлары сөйләшләренең үрнәкләре чагылыш тапкан текстлардан Идел-Урал һәм Себер татарлары арасында тел аерымлыкларының ул вакытта ук инде зур урын алып тормаганлыгы күренә. Бу татар халкының әлеге ике этнографик төркеме вәкилләре арасындагы багланышларның күптәннән, милләткә кадәрге чорда ук башланганлыгын дәлилли. Әлеге фикерне тарихчылар һәм этнологлар да яклый [Исхаков, 2006, с. 19].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, үзләренең билгеле бер үсеш этабында Себер татарлары диалектлары татар милли теле составына кергәннәр. Аның әдәби формасы әлеге этник төркемгә бүген дә хезмәт итә. Татар теленең сөйләмә һәм әдәби формаларының үзара тәэсир итешүе нәтиҗәсендә хәзер дә Себер татарлары диалектлары милли тел белән якыная бара һәм аларның икесенә дә хас уртак сыйфатлар барлыкка килү туктамый.

Әдәбият

Атнометов Н.Б. Букварь татарского и арабского письма с приложением слов со знаками, показывающими их выговор. Сочинённый в Тобольском главном народном училище бухарцом Ният Бакою Атнометевым, под руководством татарскаго языка учителя, соборнаго священника Иосифа Гиганова. СПб.: При Императорской Академии наук, 1802. 66 с.

Гиганов И. Грамматика татарского языка (сочинённая в Тобольской главной школе учителем татарскаго языка, Софийского собора священником Иосифом Гигановым и юртовскими муллами освидетельствованная). СПб.: При Императорской Академии наук, 1801. 187 с.

Исхаков Д.М. Введение в историю Сибирского ханства. Очерки. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. 196 с.

Самойлович А.Н. К истории культурных и этнических отношений в волжско-уральском крае // Новый Восток, 1927. № 18. С. 210–217.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар: Опыт сравнительного исследования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 294 с.

Хисамов Олег Ришатович,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фән эшләре буенча директор урынбасары, ареаль лингвистика бүлеге мөдире